

POPIÓŁ

Wstęp. Eksplicakcja: Nazwy. Kolekcje. Opozycje. Pochodzenie. Wygląd. Właściwości. Lokalizacja. **Obiekt.** Zastosowania obrzędowe, lecznicze, magiczne, praktyczne. Przepowiednie i wróżby. **Dokumentacja:** Przysłowia. Pieśni pogrzebowe. Pieśni zalotne i miłosne. Ballady. Legendy. Baśnie. **Bibliografia.**

W polskiej kulturze ludowej popiół to symbol umierania, obracania wniwecz, umartwiania ciała, ale i zarodek nowego życia; rozsianie popiołu po polu to zarówno rozproszenie po świecie, jak też i umożliwienie powtórnych narodzin. Balladowy i legendowy motyw *odrodzenia się z popiołów* wyraża ideę przewyciężenia śmierci. Popiołowi przypisuje się wiele własności wynikających z łączenia go z →ogniem.

W wielu kulturach popiół symbolizuje los człowieka, krótkość życia, śmierć, żalobę, zmartwychwstanie; grzech, pokutę, skruchę, oczyszczenie Kop SSym 332, Herd Lek 127.

Przez swe podobieństwo do prochu/pyłu/ziemi jest symbolem zmartwychwstania, odrodzenia do nowego życia, por. motyw *Feniksa* Kop SSym 333, Lur Słow 182.

Posypywanie się popiołem, tarzanie się w nim było w kulturze ludów pierwotnych wyrazem żaloby, bólu, jednocześnie było zabiegiem chroniącym żywych przed zmarłymi For Sym 77, Herd Lek 127, Lur Słow 182.

W kulturze chrześcijańskiej popiół jest symbolem pokuty, oczyszczenia i zmartwychwstania. Poświęcenie w środę popielcową popiołu, posypanie nim głów wiernych ze słowami *Pamiętaj, człowieku, że prochem jesteś i w proch się obrócisz* (Rodz. 3, 19) otwiera okres Wielkiego Postu; istotą tego aktu jest symboliczne przypomnienie o przemijalności i śmierci oraz otwarcie drogi do oczyszczenia i zmartwychwstania For Sym 79, Lur Słow 183.

W języku polskim słowo **popiół** obok podstawowego znaczenia (1) 'to, co zostaje po spaleniu, jasnoszary proch, mialki i lekki', posiada znaczenie (2) występujące zazwyczaj w l.mn. 'doczesne szczątki człowieka, prochy ludzkie'. Wyrazy pochodne **popielisko** 'popioły pozostałe po spaleniu czego, zwłaszcza po pożarze, po ognisku'; **popielnik** (1) 'miejsce na popiół pod ogniskiem', (2) 'placek z reszty ciasta z pączków zapustnych pieczony w popiele w wieczór przed środą popielcową', (3) 'duch przebywający w popiele pod ogniskiem'; **popielnica** 'naczynie na popiół'; **Popieluszka** 'dziewczyna, która w bajkach zajmuje się wynoszeniem popiołu; oddziela mak od popiołu'; **popielaty** 'kolor jasnoszary'; **popielatka** (1) 'rodzaj gleby', (2) 'kura o upierzeniu popielatoniebieskim'; **popielak** 'kot'; **popielica** (1) 'gryzoń o miękkim, puszystym, popielatym futerku', (2) 'futro z popielic'; **Popielec** 'środa popielcowa'.

= Nazwa **popiół** jest etymologicznie związana z wyrazami *palić, płomień, polano*, które pochodzą od rdzenia **pel-* 'palić' Brüc SE 431. Słowa oparte na tym rdzeniu mogą oznaczać także 'pył', 'mąkę z drobnego przemiału' Vas ES 3/234, por. GamIv Ind 220 przez co eksponuje się mialkość. Zdrobniale **popiolinek** Pieś Śl 2/286, **popiołek** 7, Hajd Nie 220; w zgrubieniach **popielec** 13, **popielisko** Sad Podh 155; na Śląsku **hasie, hajsie** Śmiel Opol 107 (z niem. *der Asche* 'popiół'); synonimicznie **proch** K 39 Pom 270, K 7 Krak 16, 114, Kot San 195, Baz Tatr 99; **prysk** 'P. zmieszany z żarzącym się węglem' K 24 Maz 392, →żar, →węgle.

† W baśniach P. pojawia się razem z makiem, z grochem jako mieszanina trudna do rozdzielenia, w bajkach rozdzielenie ich to niemal beznadziejna praca 18; w pieśniach z węglem Kam Pom 300, sieczką jako mieszanina nieużyteczna i bezwartościowa 9.

↔ P. jako bezwartościowy przeciwstawiany jest pieniądзом: *wyolałbim ją wzięc z węglem i popiołem, niż insza, choćby mniała i tisać* Kam Pom 300. W pieśni sieroczej nie nadający się do zjedzenia chleb z P. przeciwstawiany chlebowi z masłem: *swoim dzieciąteczkom chleba z masłem daje, a mnie sieroteczce umacza w popiele* K 22 Łęcz 167.

× P. powstaje ze spalania czegoś, strawienia przez ogień. Potwierdza to etymologia oraz fraz. *spalić dó popiołu* K 39 Pom 436, *spalić na popiół* K 51 Sa-Kr 85, *upalić popiół* 12, *ogniem w popiół obrócić* Nyr Kar 130, tzn. 'zniszczyć doszczętnie' s SFr 1/720; podob. *obrócić w popiół / kupę popiołów* s SFr 1/719; *leżeć w gruzach/popiołach* 'ulec całkowitemu zniszczeniu' s SFr 1/719; *ani dymu, ani popiołu* 'ani śladu' NKPP dym 1.

Według legend i baśni możliwe jest jednak odrodzenie z P., a więc przezwyciężenie

antynomii życia i śmierci, np. w baśni z P. pokropionego magiczną wodą odradza się spalona panna K 51 Sa-Kr 250; z P. ze spalonej wierzby, wyrastającej z mogiły zabitej pani wyrasta ruta 17, a z P. ze spalonych topolowych łózek (topole wyrosły na grobach zamordowanych przez świerkę dzieci) i rzuconego do rzeki rodzą się *takie same dwa chłopczyki* 19; w legendzie syn w czasie głodu zasiewa pole P. ze spalonej strzechy 15. W balladzie z P. ze spalonej dzieciobójczyni rozsianego po polu ma wyrosnąć kwiat lub drzewo 11, podob. ze spalonego wianka dziewczyny wyrasta kwiat 12. Motyw odrodzenia z P. zna język ogólnopolski, por. zwrot *odrodzić się z popiołów* 'powstawać, zaczynać istnieć od nowa, na ruinach, po całkowitym zniszczeniu' s SFr 1/720, pochodzi raczej z ogólnoeuropejskiego motywu *Feniksa* Kop SSym 333.

W baśniach P. zmienia się w złote pieniądze Sim Gąd 110, →węgle, →złoto.

● Podstawową cechą wyglądu P. utrwała powsz. znany przymiotnik *popielaty* 'jasnoszary' SJP Dor 6/1004.

○ P. jest: *drobny*, *miałki* 11c; można go *siać* 11; jest *lekki*: *toczy się*, *sypie się* 7; *sieje się* 6, 10; *kurzy się jak dym* K 17 Lub 153. Lekkość, niestałość P. w pieśniach porównywana jest do uczuć mężczyzny 10.

Wierzy się, że P. w zależności od przedmiotu z którego powstaje, a także czasu i miejsca jego wypalenia nabiera specjalnych właściwości i może pełnić określone funkcje: „dobrą moc” ma P. powstały ze spalonych sakramentaliów (palm święconych, tarniny z ognia święconego w Wielki Czwartek, resztek święconego i in.); popiół wigilijny z ognia rozpalonego w tym dniu w domu ŁSE 1961/92, P. święcony w środę popielcową, na Mazurach *popiół dwunastkowy* – spalony między Bożym Narodzeniem a dniem Trzech Króli K 40 MazP 61, 62, Wisła 1892/175 i 643, Bieg Lecz 5. Odpowiednio „złą moc” mógł mieć P. ze spalonej ropuchy, części ciała umarłego oraz P. wypalany o północy na rozstajach czy między; wierzy się, że gdy posypać dziewczynie spódnice P. z obręczy, która sama na konewce pękła, to spódnica dziewczynie sama spadnie ZWAK 1886/115.

△ Miejsce na P. jest w kuchni domowej, w *kominie*, w *popielniku* Sych SGKasz 4/139. Pieśniowa formuła rekuzy: *na kominku popiół, dej mi Jasiu spokój* 4. W baśniach pojawia się motyw pieca proszącego dziewczynę o wymięcenie zeń P. K 14 Poz 32. Wierzy się, że jest w garnkach z pieniędzmi/skarbami (jako ślad po ich *przepalaniu się/przeczyszczaniu*) K 17 Lub 153, Hajd Nie 45, →ogień demoniczny, →płomień demoniczny. Wierzono, że znajduje się w czyścicu, na nim dusza z grzechów się oczyszcza K 7 Krak 23, →ogień czyścicowy.

W bajkach w P. lubi siedzieć kot MAAE 1908/294, Cisz Krak 306–307, nazywany z tego powodu na Kaszubach *popelák* Sych SGKasz 4/139; lis K 14 Poz 329, najmłodszy, głupi syn 16, 18, ZWAK 1884/306–307, w pieśniach leniwa dziewczyna 5, także *łyżki*, *miski*, *garki* leżą w P. w jej domu 8. Na Kaszubach wierzą, że przebywa w nim *popielnik* 'zły duch, diabeł' Sych SGKasz 4/139.

◆ Rozsypanie po polu P. ze spalonych przestępców K 51 Sa-Kr 188, por. ballada o dzieciobójczyni 11, wiąże się z odmową pogrzebu; fraz. *rozsypanie popiołu na cztery strony świata* 'skazać na wieczną niepamięć' NKPP popiół 4, zwrot ten wiązał się pierwotnie z odmową zwyczajowego pogrzebu. W baśniach dziewczyna porwana przez zbójców wraca do domu po ścieżce, którą wyznacza sobie poprzednio P. Krz PBL nr 955.

Zakazy. P. nie wolno wyrzucać przed zachodem słońca, bo ten, kto wchodząc do chaty go zadcpcze dostanie kurzej ślepoty ZWAK 1879/98, ZWAK 1887/209. Po wieczerzy wigilijnej nie należy go wynosić, bo wynosi się z domu szczęście Wes Śląsk 208. Nie wolno deptać po P. Baz Tatr 188, sypać go na odchody ludzkie, bo zrobią się wyrzuty skórne Bieg Lecz 117. Nie należy piec w P., gdy gęś lub kura siedzi na jajach, by piskłeta się nie przypiekała i nie zamarła K 53 Lit 396.

♣ Zastosowania obrzędowe.

(a) Posypywanie P. Posypywanie przez księdza w kościele głów wiernych poświęconym P. ze słowami *Z prochu powstałeś, w proch się obrócisz* na znak pokuty (utrwalone we fraz. *posypać głowy popiołem* 'umartwiać się, pokutować' NKPP popiół 3) w środę popielcową jest znakiem rozpoczęcia postu i ma odpowiedniki w podobnych praktykach ludowych. P. brano w kościele do książeczek do nabożeństwa, by posypać w domu głowy tych, którzy nie byli na mszy, na Mazowszu młodzież posypuje się w domu P. brany z garści, ze słowami: *obyśmy tak za rok doczekali, a skrucę okazali* K 28 Maz 80. Wykorzystywano P. z palonej w Wielki Czwartek tarniny TN Cholowice 1985; z palm święconych w *Kwietną Niedzielę* K 41 Maz 155. Wierzono, że palono w tym celu kości *umrzyków*, dlatego mówiono, *zeby choć ze zdrowego* (tj. starego) *człowieka był ten popiół, bo wtedy głowa nie będzie bolała* Gaj Rozw 50. Dla przypomnienia rozpoczęcia Wielkiego Postu u belki przy progu każdej chaty wieszano sito z P., który wchodzącego do niej przypusza dając przypomnienie postu K 23 Kal 74. W Wielkopolsce kobiety w środę popielcową po nabożeństwie udawały się wraz ze skrzypkiem do karczmy K 23 Kal 73, PSL 1963/2/79, gdzie każdego, kto przychodził tego dnia do karczmy obsypywały P. Kul Wiel 3/46 zbieranym w pończochę ZWAK 1878/16, Karw Dobrz 189, K 9 Poz 128 – uniemożliwiało to wejście do karczmy, a tego dnia należało powstrzymać się od picia; podob. dwu chłopców obsypuje P. zebranych w karczmie ZWAK 1885/22 lub robi to karczmarz/karczmarka K 39 Pom 66. Tego dnia w Poznańskim kobiety idą na gościniec i obsypują P. mężczyzn K 9 Poz 129, „sprzeciwiają się (jako niby parobcy) młodym dziewczętom” sypiąc na nie P. K 9 Poz 128. W Chełmskim w środę popielcową przebierańcy chodzili po domach, jeśli otrzymali dar uderzali gospodarzy pończochą z P. po głowach, jeśli nie, rozsypywali go po domu K 33 Cheł 132.

W okresie od Bożego Narodzenia do Trzech Króli, w tzw. *świeczki*, chłopcy przebrani za bociana i niedźwiedzia pytali napotkanych, czy chcą miodu, gdy odpowiadali tak, posypywali ich P. Szyf MiW 49.

(b) Rozbijanie garnka z P. W *tlusty czwartek* zwyczaj *ścięcia Śmierci*, tzn. ścięcie głowy kukły symbolizującej śmierć (prawdopodobnie jej głową jest garnek z P.) K 20 Rad 305, też w *kusy wtorek* PSL 1959/1-2/136 ok. Radomia.

W *półpoście* powsz. zwyczaj *wybijania półpościa*, rozbijania garnka z P. o drzwi sąsiednich domów K 24 Maz 124 i 125, Wisła 1903/691, Karw Dobrz 189, 190; wrzucano stare garnki z P. do mieszkań Czub Aneg 154, TN Lubień 1978, do sieni K 28 Maz 80; rozbijano naczynia a P. lub nieczystościami, tzw. *żurem* Karw Dobrz 190, ŁSE 1974/64; w pieśni: *na środku kałuzu popiołek, Potłukłem garnek z popiołem, pójdź ze ty zurze prec z dworem* K 5 Krak 281. Także dziewczęta i chłopcy rzucali go sobie nawzajem pod nogi, wołając *Półpoście, mości panie! Mości panno, półpoście!* K 5 Krak 272.

W środę popielcową kobiety z Wielkopolski przebrane za mężczyzn/Cyganów

wywożą *skrzyпка* ze wsi, po drodze wypuszczają kota, co symbolizuje wyjście duszy, a na granicy pól rozbijają garnek z P., zwyczaj ten symbolizuje początek postu (podob. we *wtorek zapustny* Kul Wiel 3/45, K 4 Kuj 267). Na Mazowszu chłopcy i dziewczęta w środę popielcową rzucali sobie nawzajem pod nogi garnki z P. K 24 Maz 125, chłopcy przebierają się za pannę i dziada, panna ciągnie kloc, a dziad poganiając ją obsypuje jednocześnie P. Gaj Rozw 50. W Krakowskim w Wielką Środę – *Judaszki* – po jutrzni chłopcy spuszczały z chóru kota w garnku z P. Udz Krak 50, K 5 Krak 27s. W Lubelskim dziewczęta po wieczerzy wigilijnej rozbijały u sąsiadów garnek z P. wołając *kukuryku po pośniku* Bart Lub 32.

Aby zapewnić pomyślność (współcześnie forma żartu) w obrzędzie weselnym rozbijano garnek z P. (i skorupkami jaj) ŁSE 1974/20, Kot Urok 33, także podczas przekraczania *bramy* ustawionej na drodze Kot San 106, 107 i 108, TN Latyczyn 1979, powrotu z kościoła K 26 Maz 113, w Lubelskim rzucono młodym pod nogi garnek z P. Wisła 1902/313.

Zwyczaj rozbijania garnka z P. (w formie żartu) w *pierzaki* TN Lubień 1978, czy w innej funkcji (prawdopodobnie zapewnienia pomyślności) w *wieńczy*, ten, kto mocował wiechę rzucał go z dachu na ziemię Kot San 100-101.

(c) Rozsypywanie P. po ziemi. W Krakowskim zwyczaj *ciągnięcia śledzia* z jednoczesnym sypaniem P. – na znak wypędzania *mięsopestu* K 5 Krak 271.

(d) Zamalowywanie okien P. Powsz. w *półpoście* (podob. lokalnie w środę popielcową) zwyczaj zamalowywania okien P. przez chłopców w domach dziewcząt; też w wigilię Nowego Roku dziewczęta zamalowywały okna gliną z P. w domach, w których mieszkają chłopcy K 2s Maz 76. W obrzędzie pasowania na flisaka golono *fryca* wysmarowanego P. ŁSE 1967/297.

(e) Zjadanie i mycie się w P. W obrzędzie weselnym družba wita młodą w domu weselnym częstując ją łyżką P. Lud 1911/159 nad Łomnicą. Formę żartu ma prawdopodobnie podanie družbie podczas dzielenia korowaja zamiast miski z wodą do umycia rąk, miski z P. Hol Wes 140, K 10 Poz 277, TN Dębowiec 1967.

♣ **Zastosowania lecznicze.** P. jako przenośnik (medium) siły magicznej tkwiącej w spalonym przedmiocie pozwala na wejście w krąg oddziaływania tej siły. Dokonuje się to przez spożycie P. lub fizyczne z nim zetknięcie (np. posypanie).

W lecznictwie ludowym za szczególnie skuteczny uważa się P. poświęcony w *Po-pielec* Bez Tatr 137, na Mazurach *popiół dwunastkowy* K 40 MazP 61, 62, Bieg Lecz 5.

(a) Stosowano przykładanie P.: np. P. z drzewa osikowego przykładano do wrzodu, *martwej kostki* Lud 1937/74; *hemoroidów* Wisła 1897/246; ciepłym P. nasypanym w wełnianą pończochę okładano szyję w celu wyleczenia *gruczołów* ZWAK 1878/138. Na ranę po ukąszeniu przez wściekłego psa przykładano P. z sierści tego psa Bieg Lecz 22.

(b) Wypicie P. zmieszanego z wodą/wódką stosowano np. przy leczeniu bólu brzucha Bez Tatr 188, *morzyska* K 7 Krak 152. Czasem musiał to być specjalny P., np. lekiem na alkoholizm miał być P. z kawałka spalonej koszuli trupa podany w wódce Sych SGKasz 4/138; przy opadaniu z sił nitką mierzono chorego, jeżeli dwie miary nie zgadzały się, nitkę trzeba było spalić, a P. z niej dać wypić choremu na łyżce wody K 15 Poz 155; na *febrę* P. ze spalonego rogu koszuli dawano z wódką do wypicia, potem chory miał iść do *gościńca* i tańczyć *do upadłego* K 15 Poz 157, Kul Wiel 3/425; na Warmii

wypicie P. ze spalonego w Wielki Piątek na cmentarzu krzyża miało zapobiegać bólowi gardła Szyf MiW 56.

(c) Zjadanie P.: choroby bydła, np. *opary* ‘pęcherze na częściach rodnych samicy’ leczono wkładając zwierzęciu do pyska P. ze spalonej kości ze święconego na Wielkanoc mięsa Lud 1912/187.

(d) Kąpiel w wodzie z P. miała być skuteczna w leczeniu *przestrachu* – P. ze słomy wyciągniętej z czterech rogów strzechy i spalonej przed wschodem słońca, sypano do kąpeli ZWAK 1887/210; miała też skutkować przy bólu nóg, *bo popiół szorski i wygniata te choroby szorsko u człowieka* TN Motycz 1985.

(e) Kładzenie chorego na *popiół dwunastkowy* stosowano na Mazurach przy odpędzaniu *krasnoludków* (robaków) K 40 MazP 61, Bieg Lecz 5. W Lubelskiem *przeciąganie* przez gorący P. stosowano przy leczeniu hemoroidów Bieg Lecz 28.

(f) Obsypywanie P. *Pobabrane ‘zaczarowane’ owce trza wzionść jednom najbarzej chorą, jednym ucienciem łeb jej ucionć. Ten łeb zakopać na siedem dni na granicy pastwiska. Pote prawom nogom kopnąć, co ostalo, obrać ze skóry i ugotować, jaze mieso od kości odejdzie. Wte wyjonć kości i kawał miesa i spalić to poza progem sałasa, i tym popiołem posypać po strondze i granicy holi* Baz Tatr 151. Na *parszywienie* krów skuteczne miało być posypywanie P. z ropuchy Baz Tatr 99. Na *bolączkę* wymion posypywano P. mleko, które wykypiało na ogień (wierzono, że mleko cały czas zachowuje kontakt z owcą lub krową, dlatego, gdy wykipi na ogień, to ten pali wymiona krowy) ZWAK 1881/119.

(g) Rozsypywanie P. z rzeczy, których działanie było uznane za szkodliwe dla człowieka na granicy/miedzy, np. znaleziony pod progiem palec nieboszczyka (który domownikom przynosił chorobę) należało spalić, a P. rozsypać *po granicy* Baz Tatr 153.

(h) Zakopywanie P.: przy leczeniu zadania choroby przez podłożenie kości i włosów umarłego *kości i włosy* trzeba było *spalić, a popiół wyzbierać i zakopać na smentorzu* Baz Tatr 152; aby leczyć *zarazę* – płótnem trzeba było wysłać drogę, którą przechodzi bydło, płótno spalić i dymem okadzić oborę, a P. z płótka zakopać na rozstajnych drogach K 34 Chel 213.

♣ **Zastosowania magiczne.** Wierzono, że odpowiednio użyty P. może zapewnić pomyślność, ale i szkodzić:

(a) **Posypanie** P. może zapewnić pomyślność: np. posypanie P. bydła prowadzonego na jarmark ma spowodować, *aby go w jarmarku lub targu pieniędzmi obsypali ludzie* K 48 Ta-Rz 286, Lud 1905/380. W magii płodnościowej: gdy kura zniesie pierwsze jajo, kładziono je na przetaczek do P. i przesiewano, mówiąc: *zebyś tyle jaj zniosła, ile cząstek tego popiołu* ZWAK 1881/146, kładziono je w podołku, posypywano P., pluto i zażegnivano Lud 1908/370. W magii miłosnej obsypanie dziewczyny P. ze spalonego nietoperza zapewnia wielką miłość K 19 Kiel 201. Posypanie P. nóg człowieka czy zwierzęcia (P. – element ogniska domowego) ma powodować, że będzie *trzymać się domu*, co jest utrwalone w powiedzeniu o dawno niewidzianym gościu – *nogi popiołem posypać* i zwyczaju posypywania mu nóg, gdy wchodzi do domu K 48 Ta-Rz 280, por. 13. Także posypywano nogi P. parobkom, którzy rozpoczynali służbę, aby wypełniali ją dobrze i trzymali się dworu ZWAK 1879/25; podob. kurczętom lub kurom posypuje się

nogi, by z domu nie uciekały ZWAK 1881/146, zakupione gęsi Lud 1907/328, Lud 1924/88. P. z piór gołębic posypywano gołębnik, aby ptaki nie uciekały K 39 Pom 270.

Posypanie P. może też szkodzić Mosz Kul 2/342. P. ze spalonej słomy własnego dachu należało posypać wrogowi zagrodę, a będzie biedował Lud 1907/227. P. ze spalonej ropuchy (symbol diabła, czarownicy) *szkodzi ludziom, żywinie i całemu dobytkowi* Baz Tatr 151, posypanie nim chłopca przez dziewczynę czyni go ropuchowatym, pryszczatym Baz Tatr 99; podob. posypanie przez zazdrosną dziewczynę rywalki P. z kości umarłego ma ją oszpecić Bieg Lecz 67; także chcąc *rozerwać* miłość dwojga młodych należy przejść między nimi i sypać P. z kości umarłego Bieg Lecz 73. P. ze spalonych paznokci, włosów – może być użyty do zadania uroku, podob. P. ze spalonego kołtuna lub części ciała umarłych Bieg Lecz 12, K 7 Krak 84.

(b) Wypicie P.: w magii miłosnej spalenie na krzyżowych drogach, przy pełni księżyca dziewczęcych włosów i strzępków jej ubrania i dodanie P. z tych rzeczy wraz z lubczykiem do herbaty, wylanie na każdą drogę za siebie trzy razy bez odwracania, sprawi, że *dziewczyna kozda wartko przybieży* Baz Tatr 154. Dziewczyna chcąc zadać miłość chłopcu podaje mu do wypicia herbatę z P. z włosów wyrwanych sobie spod pachy i z *przyrodzenia* Kot Urok 21.

(c) Sianie P.: aby zapewnić urodzaj P. z pałki do *szczepiania* drzewa ukradzionej w Boże Narodzenie dodawano do *siejby* 'ziarna przeznaczonego do siewu' ZWAK 1891/274.

(d) *Zagrzebywanie* w gorącym P.: skradzione rzeczy można odzyskać, gdy weźmie się jajko od kury (*w imię złodzieja*, tak jakby on sam kradł), obwiąże nitką z zielonego jedwabiu i zagrzebie w gorącym P., a *złodziej dozna taką trwogę*, że odniesie skradzioną rzecz K 31 Pok 232.

♣ W praktykach ochronnych szczególnie skuteczny jest P. zebrany w Wigilię ŁSE 1961/92, na Mazurach zaś *popiół dwunastkowy*, tj. spalony między Bożym Narodzeniem a dniem Trzech Króli K 40 MazP 61, 62, czy P. ze środy popielcowej.

(a) Posypywanie/obsypywanie P. W wigilię Nowego Roku obsypywano P. dom zakreślając „krąg magiczny”, aby węże nie miały przystępu ZWAK 1891/48.

Posypywano P. ze środy popielcowej lub P. wygarniętym z pieca w wigilię Bożego Narodzenia sadzone/siane rośliny (kapustę, ziemniaki), by chronić je przed szkodnikami/chorobami K 9 Poz 129, Lud 1912/216, K 53 Lit 397, ZWAK 1882/234; główki kurcząt zaraz po wykluciu, by chronić je przed jastrzębiem K 53 Lit 397. P. z resztek *święconego* Karw Dobrz 198 czy zeszłorocznej palmy Karw Dobrz 193 zakopywano podczas wiosennego siewu, by zapewnić dobry plon. P. ze spalonych w wigilię Bożego Narodzenia gałązek świerkowych miał chronić ziemniaki przeznaczone do sadzenia ZWAK 1886/214. Do zwalczania chwastów i pchły ziemnej mieszano nasiona lnu z P. Bit Śląsk 285. Na Mazurach *popiołem dwunastkowym* posypywano drzewa owocowe i warzywa Wisła 1892/175.

(b) Przepędzano przez P. *wiecznego ognia*, tzn. ognia pierwszy raz rozpalonego przed wyjściem bydła na łąki krowy, by zabezpieczyć je przed czarownicami Lud 1896/204, Lud 1908/46, Baz Tatr 166. Podobnie przez P. z palonych *sobótek* 'ognisk rozpalanych w wigilię 24 maja' przeganiano bydło, by uchronić je przed zarazą Bar ŚrodP 302; wierzono, jednak że jeśli klacz przejdzie przez P. – *uschnie* ZWAK 1886/100, →ogień sobótkowy.

(c) Wypicie przez chłopca, który urodził się w czepku P. ze spalonej *czapki* miało go chronić przed tym, by w przyszłości nie stał się *wieszczym* K 39 Pom 378. Wierzono, że przed ukąszeniem chroni wypicie P. ze spalonego węża K 7 Krak 114.

♣ **Zastosowania praktyczne.** W celach typowo praktycznych wykorzystywano go powsz. do wytwarzania ługu (do prania bielizny) K 49 Sa-Kr 91; używano P. brzoźowego, wierzbowego, topolowego Kul Wiel 1/399, *ossowego* TN Motycz 1985, bukowego Lud 1952/327; do prania skór Lud 1947/214 używano P. dębowego Kul Wiel 2/578; len *namina* się w P. Wisła 1916/87-88; w gorącej wodzie z P. zmiękcza się pełny róg Kul Wiel 2/625; stosowano go do szlifowania bursztynu PSL 1973/4/193.

Stosowano go powsz. do nawożenia łąk K 3 Kuj 56, K 16 Lub 62 i pól Bit Śląsk 279.

P. przysypywano na noc palący się ogień by nie zagał K 33 Cheł 75, TN Krasieczyn 1985; w gorącym P. trzymano garnki, by potrawy nie wystygły *powez*.

W P. pieczono: placki ziemniaczane Kul Wiel 2/419, placki owsiane K 49 Sa-Kr 21, placki z *wytluczonego żyta* K 8 Krak 94, na Kaszubach *popielniki* 'placki z resztek ciasta z pączków zapustnych pieczone przed środą popielcową' Sych SGKasz 4/139; *perki* K 14 Poz 302 i jajka, w piosence pastuszej *Pogonię do stajni, bo mnie tam wołają. Upiekli mi jajo, w popiele tołają* Kot Las 199. W gorącym P. suszono gruszki, co utrwalone jest w przysł. *Nie zasypiać gruszek w popiele* 1.

Sporad. w podaniach i baśniach biedny górnik jadł placek z P. Lig Śląsk 81, podob. biedny chłop K 14 Poz 224. W żartobliwej pieśni *Przed tym było take czase – jadło się bez okrase kłuski z popiołu* K 39 Pom 441. Wierzy się, że boginki w ludzkich domostwach pieką placki z P. ZWAK 1886/111.

♠ Na podstawie obserwacji śladów pozostawionych na P. przepowiadano śmieć w rodzinie – rankiem w Boże Narodzenie obserwowano P., jeżeli widoczny jest na nim ślad dłoni lub stopy – w przyszłym roku ktoś umrze, ślad mały – umrze dziecko, duży – dorosły Mosz Kul 2/414-415. Rozsypywano P. na podwórzu, po podłodze, by sprawdzić obecność ducha, *jeżeli straszy duch dobry, występują w popiele ślady ludzkie, zły duch zostawia ślad okrągły z pazurami* Bieg Lecz 7.

Na podstawie wyglądu P., kierunku jego sypania się wróżono o urodzaju na poszczególne u p r a w y: w wigilię rano wygarniając P. z pieca sypano na kilka kupek, przewaga P. białego na danej kupce – zapowiada urodzaj na warzywa je oznaczające Wea Śląsk 216. Podczas wieczery wigilijnej spalano ziarenka z każdego gatunku zboża, które spaliło się na P. – ten gatunek uda się tego roku ZWAK 1882/211, →węgle.

W r ó z b y m a t r y m o n i a l n e. W wigilię św. Andrzeja dziewczęta robiły z pakul dwie lalki symbolizujące dwie osoby – jeżeli po spaleniu obu lalek P. padną na siebie zapowiadało to małżeństwo tych osób K 49 Sa-Kr 105, 300, K 29 Pok 80.

DOKUMENTACJA

PRZYSŁOWIA

1 – *Nie zasypiać gruszek w popiele.* NKPP gruszka 11 (związane ze zwyczajem suszenia gruszek w gorącym popiele), war.: Wit Baj 309, 311.

PIEŚNI POGRZEBOWE

2 – *Żegnam cie, mój świecie wysoły, już jide w śmiertelne popioły, rwie sie zycia przędza,*

Czas mie w grób zapędza, bije piersza godzina. TN Nedeżów 1977, nadto: K 22 Łęcz 41, TN Łubcze 1978, K 49 Sa-Kr 536.

PIEŚNI ZALOTNE I MIŁOSNE

3 – *Chociaż mnie zakopią i w najgłębsze doły, Kochać cię, dziewczyno, będą me popioły.* Lom Śląk 395.

4 – [W pieśniowej formule rekuzy:] *Są na boru szyszki, na polu kamyski, a w uogrodzie laszczyna, na kominku popiół, dej mi, Jasiu, spokój.* Krzyż Kuj 1/200, war.: Krzyż Kuj 1/257, K 4 Kuj 58, K 22 Łęcz 104, Pieś Śl 2/204, K 6 Krak 110, K 46 Ka-S 41.

5 – *Leniwa dziewczyna leży/śpi w popiele.*

Mazowianka wolki pędzi, jesce nie dnije, Rzętkowianka w piecu leży, jesce w popiele. K 22 Łęcz 197, war.: Krzyż Kuj 1/135, Pieś Śl 1/171.

6 – *Gore lipka, gore, popioleńki sieje, Ożyń sie, syneczku, nie czekaj niedziele.* Pieś Śl 2/286.

7 – *Jaworek się pali, Popiołek się toczy, Spodobały mi się U Hanusi oczy.* Pieś Śl 1/313, war.: K 18 Kiel 135; ... *popiołek sie sypie ...* K 46 Ka-S 55.

8 – *U leniwej dziewczyny garnki/talerze/łyżki w popiele.*

Stojo łyżki za łyżnikiem, Obciera jich pies językiem. A te garki, co pod ławo, to zarosły już murawo, A te miski, co w popiele, od tak rocznie już niedziele. TN Sąsiadka 1966, war.: Biel Kasz nr 197, nadto: K 22 Łęcz 84, K 26 Maz 113, K 42 Maz 8, Pieś Śl 2/101; ... *garki w popiele ...* K 26 Maz 216; ... *talerze pod stołem, zarosły popiołem ...* K 28 Maz 236.

9 – *Oj, rają mi, rają, wielgi posag dają: sztery worki sieczki i popiołu niecki.* K 57 RuśC 191; war.: ... *štyry becki siecki, ... popiołu pół becki ...* Stoin Żyw 403.

10 – [O niestałości mężczyzn:] *Chłop się rozstanie, popiół się rozsiej, a gdzie się obróci, z dziewczęciami się śmieje* K 12 Poz 122; war.: ... *popiołem sie miele, ... popiołem sie sypie ...* K 40 MazP 252, 529, ... *popiołkiem się sieje ...* K 40 MazP 290.

BALLADY

11 – *Z popiołu po spalonej dzieciobójczyni a. wyrasta kwiat/drzewo; b. na popiele sieje się kwiaty; c. popiół jest rozwiewany przez wiatr.*

a. *Kazała z siebie [wójtówna] stos drzewa ułożyć, i ognia poddać i spalić. Naróbcie ze mnie popiołu a rozsiejcie mnie na polu. Wyrósnie ze mnie brzezina będzie mnie płakać rodzina. Wyrósnie ze mnie lelija będzie mnie płakać Maryja.* K 27 Maz 325, war.: Biel Kasz nr 85.

b. *Naróbcie ze mnie popiołu ... Nasiejcie na mnie goździki, zapłaczą za mną młodziki. Nasiejcie na mnie bławaty, zapłacze za mną zonaty. Nasiejcie na mnie żółty kwiat, zapłacze za mną cały świat.* K 48 Ta-Rz 189.

c. *Napalcie ze mnie miłkiego popiołu i rozsiejcie go po warsiawskim polu. Niek to wiatrowce po polu rozwieją, niek sie więcej ludzi ze mnie ni naśmieją.* K 41 Maz 481.

12 – *Z popiołu ze spalonego wianka wyrasta kwiat.*

Marysia za nim [Jasiem] chodziła, Małe dzieciątko wodziła. I cisnęła go na wodę: Przez ciebie Jasiu nie mogę! Cóżes Marysiu robiła, Coś se wianeczka nie wila? Widziáles Jasiu, w sobotę, Jaką ja miałam robotę. Zawrzyć się było w piwnicy, Uwić wianeczek o świecy. Upalciez z niego popiołu, I ozsiejciez go po polu ... Wyrósnie z niego polny kwiat, Będzie mię plakać cały świat! ZWAK 1880/131.

13 – *Posyp-że mu [konikowi kawalera] pacholiku popielec pod próg, żeby sobie ten kuniczek nie pozbijał (lub: nie powalał) nóg.* K 3 Kuj 278.

14 – *Głowa/ciało zmarłej matki rozsypuje się w popiół, gdy córka woła pomocy.*

Jak pierwszy raz głosem zawołała, Aze jeji matka w grobie słysała. Córko, córko, dajzesz mi juz pokój Bo sie moja głowicka rozsypie w popiół. Pieś Śl 1/26, war.: Pieś Śl 1/25, Pieś Śl 2/37.

LEGENDY

15 – Z rozsianego popiołu ze spalonej strzechy wyrasta zboże.

[Za radą ojca syn w czasie głodu zasiewa pole popiołem ze spalonej strzechy, dzięki czemu ma piękny urodzaj.] Krz PBL nr 981, podob. Bieg Lecz 372.

BAŚNIE

16 – *“Ociec mioy takik tšok sinuf. Dwog mioy takig mądryk, co posali “ofce, a czszeći byy taki, co siodoy zawdy f popiele na piecu.* Nitsch Tek 93 pow. limanowski.

17 – [Cyganka zabiła żonę pana, z grobu wyrosła wierzba]: *Cyganka, zła, wyprawiła go [pana] gdzieś w podróż i ową wierzbę ściąg kazala i spalić, a popiół rozsuć po trawniku. Ale z tego popiołu wyrosła wkrótce ruta i cały trawnik pokrył się rutą, że kwitła i pachniała.* K 51 Sa–Kr 281.

18 – *Popieluszka/syn/królewicz wybiera groch/mak z popiołu [= wykonuje bardzo trudną, niemal beznadziejną pracę].*

a. *Jak przyszła niedziela, zmieszala ta pani popiołu z makiem i powiedziała Popieluszcze, że pójdzie do kościoła, jeżeli to wybierze. Plakała Popieluszka bardzo, a wtem zkądsiś się wzięły dwa gołąbki ...* Cisz Krak 144, war.: TN Jarcnia 1965.

b. *Król ... kaze zmieszać beczkę popiołu z makiem ... i mówi młodzieńcowi, że przez noc powinien oddzielić popiół od maku. Idzie wieczorem młodzieniec smutny do altany; usiadł nad beczką i zaczyna rozmyślać; wtem w ogromnej masie wpelzają mrówki, rzucają się na mak i do północy wszystkie wybierają.* ZWAK 1888/56.

c. *Było sobie małżeństwo i miało trzech synów. Najwięcej się rodzice cieszyli z najmłodszego, który był dobry i piękny; ojciec na dolę jego posadził jabłonkę i zaklął ją, aby rodziła złote i srebrne jabłka. [Ktoś nocą kradł jabłka, ojciec prosił kolejno synów, by wysłedzili złodzieja, dwaj starsi synowie, którym by nie zasnęli ojciec dawał do przebierania plewy i groch, ziarna konopi i plewy, zasnęli]. Daje [ojciec] mu [najmłodszemu] mak z popiołem zmieszany wybierać. Przebiera syn mak, przebiera i pilnuje; wtem raptem robi się jasno, kiedy on spojrzy, aż ptaszek jaśniejący jak ogień leci na jabłoń; rzuca się chłopiec zrzęcznie i wrywa mu piórko; a ptak spłoszony uciekł.* ZWAK 1888/51–52.

19 – [Świewra zamordowała swoje wnuki. Na ich grobach wyrosły topole. Zrobiono z nich łóżko, a potem spalono, a popiół wyrzucono do rzeki:] *Ale z tego popiołu znouu, choć we wodzie, urodzili się takie same dwa chłopczyki ze złotymi główkami.* K 51 Sa–Kr 161, war.: ZWAK 1887/256.

BIBLIOGRAFIA: Afan Poet 2/18, 31–32, 3/642; Chev Dic 1/297–298; De Vries Dic 25; Duf SNT 495–496; Duf STB 715–716; For Sym 77–79; Herd Lek 127; Kop SMit 910; Kop SSym 332–334; Lur Słow 182–183; Szadura Joanna, *Popiół*, „Etnolingwistyka”, nr 7, 1995, s. 81–96; Wört Hoff 1/611–617.

→NOWY OGIEŃ, OGIEŃ, OGIEŃ CZYSĆCOWY, OGIEŃ SOBÓTKOWY, WĘGLE, ZŁOTO, ŻAR.

Joanna Szadura